

Ilgasis trumpojo Lietuvos istorijos aštuonioliktojo amžiaus pasakojimas

Laima Bucevičiūtė

Vytauto Didžiojo universitetas, Istorijos katedra, V. Putvinskio g. 23–407, Kaunas
el. p. laima.buceviciute@vdu.lt

2000 m. Lietuvos istorijos institute startavo „Lietuvos istorijos“ programa, o ją vykdančiam būriui istorikų profesionalų buvo iškeltas ambicingas ir ypatingos svarbos tikslas – parašyti konceptualiai naują, daugiatomę Lietuvos istorijos sintezę, kurioje tradicines interpretacijas pakeistų ne Lietuvos valstybės ar lietuvių tautos, o tiesiog Lietuvos plačiąja prasme matymas europiniame kontekste, o pastarąjį įprasmintų ne istoriko monologas, bet tiesioginis dialogas su skaitytoju, suteikiant jam pačiam galimybę pasitikrinti savo istorinį matymą ir mąstymą. Taigi Lietuvos istorija nuo seniausių laikų iki šių dienų turėjo būti išdėstyta dvylikoje tomų.

Pirmieji du tomai skirti proistorėi ir archeologijai, 3–7 tomas buvo numatyta skirti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpio istorijai ir dar po du sintezės tomas – XIX bei XX a. Lietuvos istorijai. Planai visada lieka planais, juos neišvengiamai koreguoja įvairios aplinkybės, ypač finansiniai ir organizaciniai reikalai, todėl nenuostabu, kad 2011 m., pasibaigus formaliam programos įgyvendinimo terminui, anaipol ne visi sintezės tomai buvo išleisti, netgi, kas yra visiškai suprantama, strigo ir jų rašymas. Taip nutiko ir su Instituto darbuotojo prof. dr. Zigmanto Kiaupos planais – parašyti dviejų dalių septintąjį Lietuvos istorijos sintezės tomą, skirtą XVIII a. istorijos laikotarpiui. Pirmoji tomo dalis skaitytojus pasiekė 2012 m.¹, o štai antrosios dalies teko palūkėti bene šešerius metus².

Trumpasis Lietuvos XVIII a. telpa į daugiau nei 1200 lapų, todėl tik autoriaus išskirtos ir pagrįstos chronologinės ribos (1733–1795 m.) atspindi vadinamąjį „trumpumą“³.

¹ KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 1 d.: Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.). Vilnius: Baltos lankos, 2012. 484 p.

² KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 2 d.: Trumpasis XVIII amžius (1733–1795 m.). Vilnius: Baltos lankos, 2018. 724 p.

³ KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 1 d., p. 15–26.

Akivaizdu, kad 62 metų Lietuvos valstybės laikotarpiui atskleisti Z. Kiaupa skyrė itin daug dėmesio ir pastangų. Tampa aišku, kodėl dvi vieno tomo dalis skiriantis laiko tarpas yra toks pastebimas. Tai nebuvo tik jau žinomų mokslo tyrimų apibendrinimas, bet ir daug laiko sąnaudų reikalaujantis darbas archyvinėse saugyklose. Skaičių kalba leistų tvirtinti – beveik 20 lapų vieniems trumpojo XVIII a. laikotarpio metams. Būtų pernelyg paprasta remtis tokiais skaičiavimais, nes istorikas rinkosi ne chronologiškai vientisą ir horizontalią pasakojimo strategiją, o išlaikė visiems sintezės tomams bendrą struktūrą: aptarė istorinį kraštovaizdį, visuomenės ir valdžios santykius bei valstybės raiškos profilius.

Natūralu, kad Z. Kiaupa kruopščiai planavo dviejose leidinio dalyse turėsiančią sutilpti pasakojimą apie XVIII a. Lietuvą. Todėl jau pirmojoje Lietuvos istorijos 7 tomo dalyje buvo anonsuota, ko skaitytojas gali tikėtis iš vėliau pasirodysiančios knygos. Taigi čia dėmesį ir sutelksime į tai, kaip autoriui pavyko atskleisti užsibrėžtą tikslą – aptarti įvairius XVIII a. visuomenės ir valstybės pavidalus bei erdves, kurias lėmė luominė visuomenės sandara. Žinoma, nėra įmanoma, o ir nelabai prasminga kalbėti tik apie šviežiai pasirodžiusią ir 2019 m. tarptautinėje Vilniaus knygų mugėje pristatytą antrąją tomo dalį, visiškai neminint pirmosios turinio, todėl labai dažnai abi septintojo tomo dalys bus minimos ir vertinamos kaip vientisas kūrinys.

Programos „Lietuvos istorija“ ataskaitoje pastebima, jog Lietuvos istoriografijoje iki šiol nebuvo panašių sintezės rašymo būdų⁴. Išties, netenka abejoti, jog atsakingosios redaktorės habil. dr. Jūratės Kiaupienės suburta istorikų komanda turėjo itin preciziškai suderinti turinio sandaros ypatybes, išlaikyti reikalingą pasakojimo tempą ir distanciją, kad būtų įgyvendinta svarbiausia sintezės koncepcinė nuostata – atskleistas Lietuvos kaip savito sociokultūrinio fenomeno tapsmas ir raida bei parašyta ne įvykių, o procesų istorija, kuri liudija, kaip laiko perspektyvoje klostėsi ir keitėsi Lietuva.

Z. Kiaupa kartu su bendraautoriais jau yra ypač sėkmingos Lietuvos istorijos sintezės autorius⁵. Joje dominuoja politinės, arba įvykių, istorijos modelis, išryškinami Lietuvos valstybingumo pavidalai nuo valstybės gimimo iki 1795 m. įvykusio Lenkijos ir Lietuvos valstybės paskutinio padalijimo. Nėra paprasta nuspėti, ar ši patirtis istorikui labiau padėjo, ar trukdė, kai reikėjo imtis conceptualiai naujos rašymo strategijos ir sintetinti tik sąlyginai nedidelį istorijos tarpsnį – šešerius XVIII a. dešimtmečius. Nors Z. Kiaupos tyrimas įrodo, jog buvo įgyvendinti daugiatomės Lietuvos istorijos sintezei keliami koncepcijos reikalavimai, tačiau negalima nepastebėti to, jog trumpąjį XVIII a. konceptą visgi labiau lemia ne trumpalaikiai ar ilgalaikiai istorijos kraštovaizdį keitę procesai, bet būtent su politiniais įvykiais susijusios datos. Pirmoji jų – 1733 metai – tai Augusto III valdymo laikotarpio pradžia, o paskutinės cezūros išskirtinai komentuoti ir nereikia – tai Abiejų Tautų Respublikos saulėlydis. Žinoma, istorikas aiškiais politiniais įvykiais

⁴ *Programos Lietuvos istorija 2000-2011 ataskaita*. Vilnius, 2011.

⁵ KIAUPA Zigmantas; KIAUPIENĖ, Jūratė; KUNCEVIČIUS Albinas. *Lietuvos istorija iki 1795 metų*. Vilnius: Valstybinis leidybos centras. 1995. Antrasis papildytas leidimas – 1998, trečiasis leidimas – 2000 metais. Vertimas į anglų kalbą – 2000, vertimas į lenkų kalbą – 2007 metais.

apibrėžiamą trumpąjį XVIII a. derina ir su Europos kontekste ypač gerai atpažįstamu bei konkretų turinį turėjusiu Apšvietos fenomenu. Taigi, nors Lietuvos istorijos trumpojo XVIII a. chronologinės ribos ir nesutampa su gerokai platesnėmis Apšvietos amžiaus ribomis, tačiau šio proceso atspindžių paieškos Lietuvoje yra itin vykęs pasirinkimas, o tam tikrus chronologinius neatitikimus visada yra saugu aiškinti įvairiais „vėlavimais“, kurie kalbant apie Lietuvą yra ypač būdingi.

Apie trumpąjį Lietuvos XVIII a. pasakojama pasitelkiant keletą skirtingo mastelio perspektyvų. Pirmojoje tomo dalyje aptariamas Europos ir Abiejų Tautų Respublikos kontekstas⁶: kaip Lietuva buvo matoma, atpažįstama XVIII a. Europoje ir kiek Europos būta XVIII šimtmečio Lenkijos ir Lietuvos valstybėje, kokia buvo Lietuvos vieta unijoje su Lenkija.

Antrajame minėtos dalies skyriuje Z. Kiaupa mastelį siaurina iki krašto pažinimo⁷. *Krašto ir kraštovaizdžio* sąvokos šioje sintezės tomo dalyje dominuoja, kita vertus, jos yra erdvis, ypač gerai konceptualizuoja socialinių, kultūrinių, teisinių, etninių, konfesinių, politinių ir ūkinių procesų kaitą bei jos sukeltus įvairialypius virsmus Lietuvoje. Kraštovaizdis – tai ne tik valstybės geografinė erdvė, kurioje žmogaus pastangomis nuolat vyksta tam tikros pertvarkos, formuojasi ir keičiasi visuomenės mobilumą lemianti infrastruktūra, bet ir kuriasi administracinio valdymo struktūros. Tai tik vienas galimų kraštovaizdžio sluoksnių, kuris atskleidžia daug, bet nepakankamai.

Taigi trečiajame knygos skyriuje autorius kraštovaizdį papildo nauju sluoksniu – aptaria kultūrinio kraštovaizdžio profilį XVIII a. Lietuvoje⁸. Čia kultūrinis kraštovaizdis – tai kaimo ir miesto erdvių pavidalai, jų turinys, sankirtos ir kaita. Z. Kiaupos pasakojimo stilius itin vizualus, todėl naratyve labai raiškiai išsiskleidžia istoriko aptariama gamta ir pagrindiniai kaimo erdvės elementai – kaimas bei dvaras. Miestams ir miesteliams skirtame poskyryje išryškėja kraštovaizdžio urbanistinė prigimtis, aptariamas miestų ir miestelių tinklas, vertinami kiekybiniai ir kokybiniai urbanistinės erdvės parametrai. Pasakojimas apie kultūrinį kraštovaizdį baigiamas, anot istoriko, margumynais. Tai dar vienas svarbus kultūrinio kraštovaizdžio segmentas – privilegijuoto sluoksnio asmenų nekilnojamas turtas. Autorius apžvelgia bajorų ir didikų žemės valdų įvairovę ir jų santykį su anksčiau minėtais kultūrinio kraštovaizdžio sluoksniais.

Ketvirtasis pirmosios knygos dalies skyrius skirtas žmonėms⁹. Jame nerasime luominio visuomenės skirstymo, ko įprastai galima būtų tikėtis istorijos sintezėje. Z. Kiaupa stengiasi pažinti XVIII a. Lietuvos gyventoją, ne vien tik ribojamą luomo galimybių. Autorius pateikia bendrą demografinę apžvalgą ir gyventojų judėjimo kryptis, tempus bei kitas ypatybes. XVIII a. demografinis Lietuvos peizažas papildytas kalbos, etniškumo ir konfesijos potėpiais.

⁶ KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 1 d., p. 27–86.

⁷ Ten pat, p. 87–144.

⁸ Ten pat, p. 145–250.

⁹ Ten pat, p. 251–362.

Paskutinis, penktasis, skyrius yra skirtas Mažosios Lietuvos istorijai¹⁰. Jau pratarmėje istorikas pabrėžia šio skyriaus būtinybę ir jo vidinės sandaros ypatybes¹¹. XVIII a. šioje žemėje gyveno lietuviai, tačiau ji priklausė Prūsijos valstybei ir patyrė daug įvairių įtakų. Šio skyriaus chronologinės ribos apima visą XVIII šimtmetį ir tyrinėtojas įtikinamai pagrindžia tokio pasirinkimo motyvus.

Užvertus paskutinį septintojo tomo pirmosios dalies puslapį neapleidžia nuojauta, kad tarsi ir nieko daugiau netrūktų. Nesvarbu, ar yra suplanuota antroji tomo dalis, ar ne, pirmosios dalies turinys yra panoraminis, nuoseklus ir aprėpiantis itin nemažai XVIII a. Lietuvos valstybės ir visuomenės temų. Perskaičius knygą tikrai išryškėja labai daug XVIII a. Lietuvos profilių. Todėl po pertraukos pasirodžiusi antroji tomo dalis neišvengiamai žadina smalsumą, kokias naujas pasakojimo kryptis autorius pasirinko ir kaip toliau bus piešiamas jau gana išbaigtas XVIII a. Lietuvos paveikslas.

Antrosios dalies pasakojimą Z. Kiaupa pradeda nuo luomų apžvalgos¹²: plačiai aptaria bajorų, miestiečių ir valstiečių luomo ypatybes, egzistavusią vidinę stratifikaciją, apibūdina jų gyvenimą ir visuomenines funkcijas. Dvasininkiją, kariškius ir įvairias profesines grupes autorius įvardija kaip šalia luomų egzistavusias socialines struktūras. Reikia pripažinti, kad gebėjimas aptarti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės luominės visuomenės sandarą istorijos sintezėje yra sudėtingas iššūkis, reikalauja nepaprastai daug faktinių žinių ir luominėje visuomenėje vykusių procesų refleksijos, gebėjimo atpažinti atskirus luomus siejusias bei skyrusias jungtis ir teisingai įvardyti jų turinį. Istorikas šiai sudėtingai temai skyrė ypač daug dėmesio – beveik trečdalį antrosios dalies teksto. Sugretinus abiejų septintojo tomo dalių turinius neišvengiamai kyla klausimas, ar pirmojoje dalyje „žmonėms“ skirtas skyrius (7 tomo I dalies IV skyrius) ir šioje dalyje ką tik minėtas „luomams“ skirtas tekstas (7 tomo II dalies I skyrius) neturėtų logiškai eiti vienas po kito, bent jau fiziškai būti vienoje knygos dalyje.

Antrajame skyriuje autorius atskleidžia valstybės sandaros ir svarbiausių jos funkcinių elementų – teisės ir teismų, išdo bei kariuomenės – istoriją, šiek tiek praskleidžia ir diplomatinės veiklos uždangą¹³. Ūkis ir svarbiausieji jo raidos veiksniai, ūkio šakų aptarimas tampa trečiojo skyriaus tyrimo objektu¹⁴. Ketvirtajame skyriuje Z. Kiaupa dėmesį sutelkė į kultūros raišką XVIII a. Lietuvoje¹⁵. Švietimas, mokslas, spauda, knygos ir menai – regis, autoriui pavyko kompleksiskai aptarti ir išgryninti svarbiausius kultūros reiškinius, kurie liudijo Lietuvos kultūros gyvenimo pulsą. Ypač įtaigus apibendrinamasis skyrelis apie Baroko, Apšvietos ir lietuviybės reiškinių tarpusavio samplaikas. Z. Kiaupa įtikina, jog per trumpąjį Lietuvos istorijos XVIII šimtmetį kultūra ne tik patyrė daug

¹⁰ KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 1 d., p. 363–436.

¹¹ Ten pat, p. 10–11.

¹² KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 2 d., p. 13–242.

¹³ Ten pat, p. 243–398.

¹⁴ Ten pat, p. 399–488.

¹⁵ Ten pat, p. 489–608.

pokyčių, keitėsi kultūrinės raiškos turinys, kryptys ir galimybės, bet kartu buvo išlaikytas ir fundamentalus lietuviškumo kultūros bei vertybių pamatas.

Paskutinis, penktasis, knygos skyrius skaitytoją gražina prie valstybės politinių realijų¹⁶. Šis skyrius savo idėja ir turiniu, ko gero, labiausiai artimas tradicinėms Lietuvos istorijos sintezėms, kuriose vyrauja horizontalus pasakojimas, o laiko juostoje rikiuojasi svarbūs ir lemtingi politiniai įvykiai, liudijantys politinių sąlygų pokyčius, bet ne itin atspindintys procesų kaitą. Tyrinėtojas pristato Augusto III valdymo laikotarpį (1733–1763), kurio pradžia, kaip jau buvo minėta, autoriaus nuomone, signalizuoja ir trumpojo XVIII a. pradžią Lietuvoje. Vėliau istorikas papasakoja apie politinę situaciją ir įvykius, valdant Stanislovui Augustui, o pabaigoje – apie Ketverių metų seimo laikotarpį, Gegužės 3 dienos Konstituciją ir patį žlugimo faktą. Verta pastebėti, kad ypač įdomi ir novatoriška yra šio tomo pabaiga. Z. Kiaupa tai vadina tiesiog užsklanda¹⁷. Ko gero, taiklesnio įvardijimo ir nesugalvosi, norėdamas metaforiškai perteikti 1795 m. nutikusius dalykus. Abiejų Tautų Respublika prarado politinio veikėjo statusą, dingo iš Europos politinio žemėlapiu, tačiau liko čia gyvenę žmonės, lietuvių tauta, kuri keitėsi, vadavosi iš luominės visuomenės relikto, augo, brendo pilietiškai, priešinosi carinei okupacijai ir kuriai teko svarbiausias uždavinys – šią užsklandą atskleisti 1918 m.

Čia dar kartą norėtusi stabtelėti prie leidinio struktūros ypatybių. Jau minėtas pastabas dėl žmogaus ir luomo keliamų asociacijų norisi papildyti ir dar keletu pastebėjimų. Viena vertus, šiek tiek abejonių kelia antrojo ir penktojo skyrių turiniai (7 tomo II dalies II ir V skyriai). Visiškai aiškus Z. Kiaupos sumanymas atskirti valstybės, kaip fenomeno, jos sandaros ir valstybėje vykusių politinių įvykių temas. Kita vertus, antrajame skyriuje plėtojamas pasakojimas apie valstybės sandarą, valdovą, seimų darbą ir kitus aspektus yra neišvengiamai iliustruojamas svarbiais politiniais įvykiais ir kitais politinio gyvenimo reiškiniais, kurie tam tikruose kontekstuose yra minimi ir penktajame skyriuje. Taigi kyla klausimas, ar ir šiuo atveju nevertėjo gretinti skyrių, ar tiesiog politinę istoriją vertinti kaip antrojo skyriaus „Valstybė“ poskyrį.

Knygos pabaigoje pateikiamas lentelių, iliustracijų, žemėlapių ir šaltinių bei literatūros sąrašas. Skaitytojo patogumui parengtos išsamios asmenvardžių ir vietovardžių rodyklės. Septintasis Lietuvos istorijos sintezės tomas parengtas pagal vienodas šiai sintezei keliamų publikavimo reikalavimų taisykles.

Šių eilučių autorei nekyla abejonių dėl ypatingos šios knygos vertės ir jos reikšmės visų jau išleistų Lietuvos istorijos sintezės tomų kontekste ir dėl to, jog leidinio kokybė iš esmės priklausė nuo Z. Kiaupos turimų kompetencijų ir sukauptos ilgametės patirties, tiriant XVIII šimtmetį. Štai kodėl nenuostabu, jog trumpasis Lietuvos XVIII a. buvo sąmoningai pasakotas ilgai – tai išskirtinė galimybė skaitytojui pažinti ir atidžiai bei smalsiai įvertinti viską, ką akys geba užgriebti XVIII a. Lietuvos istorijos kraštovaizdžio panoramoje.

¹⁶ KIAUPA, Zigmantas. *Lietuvos istorija*. T. 7, 2 d., p. 609–674.

¹⁷ Ten pat, p. 675–676.